

על הציונות בקרב ארצות האיסלאם

מאת

ניצה דרויאן

משך שנים רבות הוצגה ומוצגת ההיסטוריה הציונית כחלק אינטגרטיבי של ההיסטוריה היהודית המערב-אירופית והמזרח-אירופית, במיוחד בעת העיסוק בתולדות התנועה הציונית בדרות הראשונים לקיומה. הקיבוצים היהודיים בארצות האיסלאם כמעט ולא הוכרו כמי שנטלו חלק בהתפתחות היסטורית זו, לא מן הבחינה האידיאולוגית והאינטלקטואלית ואף לא מן הבחינה האידגוגית מעשית, עד העליות הגדולות עם קום מדינת ישראל.

מאמרו זה בא לענות, ולו גם חלקית, על הקושי: מהו מקומם של יהודי ארצות האיסלאם בהיסטוריה הציונית¹? ושאלה זו זוכה להתייחסות לא דק מן הצד המחקרי והעיוני, אלא מגיעה לכותרות גם בשל צדדיה הפוליטיים והתקשורתיים הקשורים באירועי הזמן הזה בארץ. שאלות המשנה המוצגות בהקשר זה במסגרות שונות הן בין היתר: התרמו יהודי ארצות האיסלאם לתנועה הציונית? אם כן, באיזה אופן? ההיתה תרומתם משמעותית ו/או דבת היקף — בהגות, במחשבה, באירגון, בטביעת דפוטי מינהל לעתיד? ואולי בעלייה ובהתיישבות?

לית מאן דפליג על מטפרם הרב של יהודי ארצות האיסלאם בעליות ובהתיישבות לאחר קום המדינה בהגשימם את משאת נפשה של התנועה הציונית, עלייה לארץ ובנין המדינה היהודית המוקמה בה. על כן, נוטים בדרך-כלל להביא בחשבון את פועלם של יהודי ארצות האיסלאם בעשייה הציונית הן בשל משקלם היחסי הרב היום בקרב האוכלוסיה היהודית בארץ והן בשל נתיבי ההתיישבות החשובים שטללו לאחר תקומתו המחודשת של העם במדינתו הדימונית: בעיירות הפיתוח, ביישובי הספר ובהפיכת אזורים צחיחים לגנים פורחים בחבלי הארץ השונים. אולם

¹ ד"ר ניצה דרויאן מרצה באוניברסיטה העברית בירושלים (במרכז ללימודים קדם-אקדמיים).

1 מאמר זה הוא נוסח מעובד של דברים שהושמעו על-ידי הכותבת ביום עיון לחוקרים: "מקומה של הציונות בחייהם של קיבוצים יהודיים — היבטים היסטוריוגרפיים", שאורגן על-ידי מרכז ולמן שז"ר, החברה ההיסטורית הישראלית והספריה הציונית על-ידי ההסתדרות הציונית העולמית, באייד תשד"ם.

הרגיונאלית — בסניפים המקומיים — חשוב, אין לנו ספק כי יש לשאוף להגיע לתפיסות כלליות יותר בהיסטוריה הציונית, תפיסות המשולבות בארגון האירועים ותחומות של הקהילות בארצות האיסלאם.

לדעתנו, ישנה הגומה לא מעטה וייחוס חשיבות רבה מדי לפעולותיהם של האירגונים הציוניים בארצות האיסלאם, הן בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה והן בעשור שלאחר-מכן. זאת למרות שאין ספק בקיומה של התארגנות ציונית כלשהי שבאה לידי ביטוי באסיפות, בהתכתבות עם המרכזים באירופה, ובהוצאה לאור של עלונים — אפילו אם לא באופן סדיר ולעתים קרובות בצורה חד-פעמית גרידא. ומדוע? בבדיקת תולדות הציונות נהוג להיזהר בדרך-כלל מפני האפשרות שחקר התנועה יהפוך רק למחקרים המתארים פעילות ספוראדית של אגודות וסניפים ציוניים ברחבי העולם. יתרה מזו, אין טעם ואין צידוק היסטורי — לדעתנו — להשתדל להתאים בכל מחיר את הפעילות בסניפים בצפון-אפריקה או במזרח התיכון לזרמי העשייה בסניפים הציוניים באירופה. שהרי דפוסי הפעילות בקהילות הללו היו שונים מעצם טיבם וטבעם משום שהתרחשו בקהילות שנודמות תחיים בהן היו אחרות לחלוטין.

מאידך גיסא, יש תמיד לזכור שהציונות לא היתה הנושא המרכזי לא ברחוב היהודי באירופה — במזדחה או במערבה — ולא באף אחת מארצות האיסלאם בעשורים הראשונים של המאה העשרים. הן בחיים הציבוריים ובעיתונות היהודית והן בבתי-הכנסת ובאירגונים היהודיים תופסים דעיונות אחרים את המקום הראשון בהתעניינות הקהילתית. אולם למרות יסוד מגביל זה בבחינת ההשתתפות הפעילה של הקהילות בתנועה הציונית בארצות אירופה ואסיה-אפריקה, הרי אין זהות בהתייחסות לרעיון הציוני בחלקי התפוצה השונים. אין לכחד כי בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה (וגם עוד שנים רבות לאחריה) היו אלה הסניפים האירופיים שתרמו כמעט תמיד את המנהיגות, את הדפוסים האידיאולוגיים והמינהליים, את ההתארגנות המוסדית ואת דרכי התקשורת עם אירגונים יהודיים ולא יהודיים בעולם. ולא ייפלא הדבר, שהרי יש לזכור — נוסף להשפעות התנועות האירופאיות במקומותיהן — גם מרכיב דימוגראפי חשוב: על סף המאה העשרים היוותה אסיה ואפריקה פחות מ-10% מכלל האוכלוסיה היהודית בעולם. בהקשר זה נובעת שאלתנו: בתוך התפיסה ההיסטורית הכללית של תולדות הציונות, כיצד ולאן יש לשייך את העשייה הציונית בקרב יהודי ארצות האיסלאם?

ההצטרפות לעשייה הציונית

אכן מתברר כי השתתפותם של יהודי ארצות האיסלאם בדנימיקה הציונית היתה שייכת דווקא ליסוד המסורתי, יסוד העלייה לציון, ולא רק לאחר קום המדינה אלא

הפעילות הציונית בצפון-אפריקה בקובץ, יהודי צפון-אפריקה וארץ-ישראל, ציונות עלייה והתיישבות (ירושלים, תשמ"א); על הציונות באיראן ראה א' נצר "תקופות ושלבים במצב היהודים ופעילות הציונית באיראן, בתוך: יהדות ומגוון 1, כרך א' (תשמ"ד), עיין גם במראי המקומות המפורטים למאמרו זה.

בבואנו לבחון את המשמעות ההיסטורית של מעורבותם של יהודי ארצות האיסלאם בעשייה הציונית יש לדעתנו להתחיל מראשית התהוותה של עשייה זו ולבדוק אותה בתקופתה, כלומר, בסוף המאה הקודמת ובראשית המאה הנוכחית. והבחנה צריכה להיעשות לאו-דווקא מתוך נקודת המבט של ההווה, כלומר לא מתוך ידיעת האירועים שהביאו לעליות ההמוניות ולחלוקת האוכלוסין במדינה כפי שהם היום. מאמדנו יתמקד, איפוא, בשאלה — מה היה משקלם של יהודי ארצות האיסלאם בשלבים מוקדמים יותר של הפעילות הציונית, בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה.

רקע כללי

מלכתחילה היו בהם ברעיון הציוני ובתנועה הציונית שילוב ומתח דיאלקטי בין שני המרכיבים הבאים: (א) היסוד הלאומי-המדיני החדשני, המורד בדת ובמסורת (המנוגדת עם הישיבה הארוכה בגלות), ומושפע ברעיונותיו מן הזרמים והתנועות הלאומיות באירופה; (ב) היסוד המסורתי — ששם את הדגש על החזרה לציון ויישובה, כחלק ממדינתו של העם היהודי למולדתו ההיסטורית.²

בשנים האחרונות פותח המתקר על סניפי התנועה הציונית בארצות האיסלאם, בין היתר מתוך הרצון להוכיח את שילובן של הקהילות באסיה ובאפריקה בתנועה הציונית ובמוסדותיה כבר משנות קיומה הראשונות. כלומר השאיפה היתה לדאות בכל מחיר את שלובם של יהודי המזרח מאז ומתמיד ביסוד המדיני-לאומי של התנועה. על כן, תוך כדי חיפוש מאומץ בארכיונים נמצאו מכתבים שהעידו על מציאותם של סניפים ואגודות ציוניות בארצות האיסלאם מסוף המאה הי"ט ואילך. היקף פעולותיהם של סניפים אלה היה שונה ממקום אחד למשנהו וגם השפעותיהם בקהילות המקומיות לא היו אחידות; אולם מכל מקום, ניכר רצון עז לשייכם בדרך זו או אחרת לתנועה הציונית המאורגנת.³ ברם, אף כי חקר הפעילות הציונית

2 ראה למשל טיעונו של י" קולת, במאמרו ציונות ומשיחיות (בתוך משיחיות ואסכטולוגיה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 419 ואילך). הוא מסביר כי מקובל לראות בציונות שני זרמים: הזרם הנובע מן העולם הפנימי של היהדות המסורתית והזרם הנובע מן העולם החיצוני, "נראה לי שהציונות מעורה בתפיסת היסטוריה משמעותית ונורמטיבית, הציונות שאבה כוחה מן התחושה שהיא נוחתת משמעות למהלך ההיסטורי היהודי יותר מכל פתרון אחר; היא ראתה עצמה מעורה בתהליך שיחרור אוניברסאלי שבו מילאה המורשת היהודית תפקיד מקדם" (עמ' 431). עיין גם א' הראל-פיש בספרו ציונות של ציון (ירושלים, תשמ"ב) הקובע מפורשות כי "הציונות היא גם ולאמיתו של דבר קודם כל נצר של המיתוס היהודי" (עמ' 32). תפיסה זו של שני היסודות בתנועה הציונית בוטאה גם על-ידי פרופ' ש' אטינגר בהרצאתו המרכזית ביום העיון הראשון לחוקרים על התיבתים ההיסטוריוגרפיים בתולדות הציונות (ר' הפרה 1 לעיל).

3 נביא כאן דוגמאות אחדות בלבד, ת' בהן, הפעילות הציונית בעיראק (ירושלים, תשכ"ט), צ' יהודה, האירגונים הציוניים במצרים 1904—1977 בתוך שבט ועם (עורך ד' סיטון, ג' תשל"ח). לגבי הקהילות בצפון אפריקה עיין M. Laskier, The Evolution of Zionist Activity in the Jewish Communities of Morocco, Tunisia and Algeria 1897-1947, in Studies in Zionism, 8, 1983. ראה גם מאמריהם של צ' יהודה ומ' אבוטבול על

כבר מאז המאה הי"ט — בעידן ראשית ההתיישבות הציונית⁴. הצעתנו, איפוא, לדוברים בזכות שיתופם ותרומתם של יהודי ארצות האיסלאם בעשיית הציונית להתרכז ביסוד הציוני המשמעותי לגביהם: קרי, העלייה וההתיישבות בארץ. ומרכיב זה לא היה מעולם צדדי ואינו שולי גם היום, לא באידיאולוגיה הציונית ולא בתולדות התנועה. היפכא מסתברא, מאז ומתמיד נתנה לו התנועה את מירב העוצמה במערכת ערכיה ויסודותיה. על כן, לדעתנו, זו המסגרת שיש להדגישה בציון חלקם של יהודי ארצות האיסלאם בתולדות הציונות.

ומהו חלקם זה של יהודי ארצות האיסלאם בהיסטוריה הציונית?

נחשולי העליות מארצות אלה לארץ-ישראל בכלל ולירושלים בפרט לא פסקו מאז מחצית המאה הי"ט. ולא נעמד כאן על פרטי כל העליות, אלא נזכיר כמה גלים שהיו חשובים ומשמעותיים בתולדות הקהילה היהודית בארץ⁵. עולים מצפון-אפריקה בנו את עתידם הכלכלי ביפו (ולמים גם בתל-אביב) תוך תרומה מכרעת לפיתוח האזור⁶. יהודים מכוורדיסטאן ומגרוזיה הגיעו לירושלים כבר משנות השישים של המאה הי"ט והרחיבו הן את שכונותיה היהודיות של ירושלים והן את בסיסו הכלכלי של היישוב היהודי בעיר⁷. לא נשכחו עולי תימן שהגיעו לעיר הקודש והיו חלוצים הן במקצועות הבנייה והמיתות, בנוסף לעיסוקם המסורתי בצורפות ואומנות, והן בפעילותם החקלאית במושבות בראשית המאה העשרים⁸. משפחות מיהודי פרם החלו להשתקע בירושלים עוד שנים הרבה לפני בואן של השיירות הגדולות בשנות התשעים של המאה הי"ט שהגדילו את שוקי העיר⁹, ומבוכארה הגיעו עשרות ומאות

4 להיסטוריוגרפיה הציונית נכנסה גם התיישבות אחרת בארץ-ישראל, אף שהחלה עוד לפני כינונה של ההסתדרות הציונית העולמית ואף שלא אורגנה על-ידי "כלים ציוניים" מובהקים. למשל: עליית הבילויים הקטנה, ייסודו של המושבות החקלאיות בשנות השמונים למאה הי"ט ועוד.

5 במסגרת זו אין מקום אלא לאיזכור בלבד של חלק מגלי העליות, ולעת עתה יינתנו הפניות רק למקורות ביבליוגרפיים בודדים עליהן. אני מרחיבה ומפרטת במחקרי העומד לראות אור בקרוב: עליית יהודי ארצות האיסלאם לארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית. עבודה זו החלה בהייתי עמית מחקר במכון בן-צבי. תודה לספריית יד יצחק בן-צבי על האכסניה והסיוע בה.

6 ראה במפורט התפלגותם המקצועית וחלקם בפיתוח העיר במאמרו של ד' סמילנסקי, היישוב העברי ביפו, בהוספה להעמר תרס"ו. ר' גם ד' וילנאי "היהודים המערביים כחלוצי היישוב בארץ, בתוך יהודי צפון-אפריקה וארץ-ישראל" — ציונות עלייה והתיישבות, עמ' 83-90. ר' גם ח' רם, היישוב היהודי ביפו למן המחצית השנייה של המאה ה'18 עד לשנים הראשונות של שלטון המנדט הבריטי, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, תשמ"ב. כן עיין ר' קרק, יפו 1799-1917 (ירושלים, תשמ"ה), בפרק השלישי: אוכלוסיה וחברה.

7 עיין י' בן-אריה, עיר בראי התקופה, ירושלים במאה התשע-עשרה, העיר העתיקה (ירושלים תשל"י), עמ' 406 ואילך. ראה שם גם על-פי מראי המקומות המפורטים.

8 ראה נ' דרויאן, באין מרבד קסמים, עולי תימן בארץ-ישראל תרמ"ב-תרע"ד (ירושלים תשמ"ב), וכן י' ניני, תימן וציון, הרקע המדיני החברתי והרוחני לעליות הראשונות מתימן 1800-1914 (ירושלים תשמ"ב), בפרק התשיעי: עולי תימן בא"י, עמ' 237 ואילך.

9 ראה למשל בזכרונותיו של ר"ח הכהן בספרו אבנים בחומה (ירושלים תשל"ו).

נציגי משפחות שהצטרפו אף הן לפיתוח הסחר בירושלים¹⁰. כל זאת בתוספת טיפין טיפין מקהילות במזרח-התיכון הקרובות יותר לארץ — מבבל¹¹, מדמשק וחאלב אשד בסוריה, ומאורפא — בגבול סוריה הצפונית ותורכיה.

המשותף לעולים אלה היה רצונם להיות בארץ, לבנות את עתידם כאן, לפתח ענפים כלכליים לפרנסתם ולהיכנס הן כפרטים והן כקהילה לתוך החברה הארץ-ישראלית המתהווה. בנוסף לכך מתברר גם כי משקלם המספרי של העולים מארצות המזרח באותן שנים שלפני מלחמת העולם הראשונה היה כשליש לפחות מכלל היישוב היהודי בארץ, בעוד שבירושלים וביישובים עירוניים אחרים היוו כנראה אחוז גבוה יותר¹².

נתונים אלה מאששים את תפיסתנו לגבי חשיבותה של העלייה לארץ-ישראל ויישובה בחיי הקהילות היהודיות בארצות האיסלאם, ובהתאם לכך גם יש לראות את חלקם של העולים מאזורים אלה בעשייה הציונית-התיישבותית שהרי את הרוב המכריע של העולים מארצות האיסלאם (ואולי את כולם), אף אם הגיעו רובם ליישובים עירוניים, אין לראות באור דומה בו מאירים לא מעטים מן העולים האירופאיים שהגיעו למרכזים העירוניים, מכיוון שבין אלה האחרונים היו רבים שהתעלמו במופנן מן המוסדות הלאומיים ומו הפעולות שנעשו לכינון המסד ההתיישבותי-יהודי בארץ; הם גם קראו לעצמם לא ציונים ואנטי-ציונים וגם פעלו בדרך זו. מנחם פרידמן בספרו, חברה דת האורתודוכסיה הלא-ציונית בארץ-ישראל, מפריד בין תפיסות היישוב הישן והחדש בלשון זו:

העלייה נתפסה לא רק כשיבת העם לארצו אלא גם כניסיון לבנות חברה חדשה שבסיסה הכלכלי יהיה שונה מן הבסיס המקובל של יהודי מורת אירופה שלא נחשב יצרני (שם, עמ' 2).

מכיון שרוב ארצות האיסלאם מלכתחילה לא היה המבנה הכלכלי של הקהילה "לא יצרני" (כפי שנהגו לבנות ולתאר את קהילות "תחום המושב" במזרח אירופה במאה הי"ט), אלא הושתת על עבודת כפיים ולעיתים אף על עבודת זאדמה — הרי שעבור היהודים בתפוצה המוסלמית לא היה חידוש כלל בעצם תיפקודם בארץ-ישראל. כי

10 עיין בסיכום ובמקורות בספרו של מנשה הראל (בבאיוף), נזלת יעקב (ירושלים תשמ"ג), עמ' 172 ואילך.

11 לפרטים ראה אצל א' בן-יעקב, יהודי בכל בארץ-ישראל מהעליות הראשונות עד היום (ירושלים תש"ם).

12 נתונים אלה נאספו במסגרת מחקרי המקיף יותר (הערה 5 לעיל). לפרטים ראה גם ב"צ גת, היישוב היהודי בארץ-ישראל בשנות הת"ר-התרמ"א (ירושלים תשל"ד); רשימות בלח ארץ-ישראל לשנים הנדונות בעריכת א"מ לונץ, נ"ד פריימאן, ספר הזכרון הירושלמי (ירושלים תרע"ג); ספירת יהודי ארץ-ישראל, המשרד הארץ-ישראלי של ההסתדרות הציונית (יפו תרע"ח). אגב לפי D. Gurevich, Statistical Handbook of Jewish Palestine (Jerusalem 1947), היוו הספרדים ובני עדות המזרח ב-1918 כ-41% מכלל היישוב היהודי בארץ. השווה למשקלם של יהודי ארצות האיסלאם בכלל האוכלוסיה היהודית בעולם על סף המאה העשרים: כ-10% לכל היותר.

הכל-מקרה ותמיד, גם בארצות מוצאם, שאפו להיות והיו חלק מתבדה העומדת ברשות עצמה והיה מיגיע כפיה. ומכאן שגם בארץ היו והתקיימו כך, אבל ללא תחושה המהפכנות שנתלוותה לקבוצות עולים אירופאיות שדומה היה כי שינו מן הקצה אל הקצה את אורח חייהם המסורתי.

זכדי להבליט עוד יותר את טענתנו בדבר אי-שייכותם של העולים מארצות האיטליאט לאורתודוקסיה הלא ציונית להלן קטע המתאר בבירור מרכיב אנושי זה ביישוב היהודי:

בני העדה נטו להמעיט עד כמה שאפשר בחיי שעה — כלומר בפעילות כלכלית — ולהקדיש מירב זמנם ל"חיי עולם", פעילות דתית שבמרכזה לימוד תורה.¹³

ואידיאל זה לא היה שייך במפורש לחלק הארי של העולים מארצות המזרח שהתפרנסו מיגיע כפיהם.

העולים מארצות האיטליאט, גם במרכיבים העירוניים, רצו איפוא בכל כוחם לקחת חלק בפעילות לחידוש היישוב היהודי בארץ והצטרפו אליה לא רק מבחינה כלכלית. הם היו מודעים לתבדלי הגישות שבקרב האוכלוסיה היהודית בארץ ודאו עצמם ציונים כבר בתקופתם.¹⁴ נראה לנו כי השותפות בעשייה הציונית בארץ לא מחייבת בהכרח הרגשה מהפכנית או תיעודה של הרגשה זו, יסוד שהיה אופייני במיוחד למנהיגים הציוניים יוצאי אירופה, אבל לא-דווקא לחלק ניכר מן הנהגים בעקבותיהם. חלקם של יוצאי ארצות האיטליאט בדינמיקה היישובית היה בעיקר ברובד הרחב של המס, והרבה פחות בהנהגה — שבה אכן היתה בחוצה מאוד גם מחויבות אידיאולוגית. על כן לדעתנו אין דרך אחת אלא לכלול את רוב גלי העלייה מארצות האיטליאט במאה הי"ט ובראשית המאה העשרים מתימן, מפרס, מבבל, מבוכארה, מכוודיסטאן, מצפון-אפריקה ועוד, כעליות שהשתלבו בהתיישבות הציונית העירונית בארץ. חשוב להדגיש כי ראייה זו ממרחק היסטורי וכלילתם בתוך העשייה הציונית היא לא מתוך כך שמיחסים להם מגיעים ושאיפות שלא היו להם בדורם, אלא מתוך בחינה מתודת של פעילותם בה היו ומתוך מבט אחר לעבר העשייה שלה היו שותפים.

ההיסטוריוגרפיה הציונית

ואם במסגרת הכללית של ראשית ההתיישבות הציונית בארץ יש להביא בחשבון גם את גלי העלייה מארצות האיטליאט, מתבקשת מאליה השאלה — מדוע הונו, יחסית,

13 פרידמן, שם, עמ' 9.

14 למשל גם הקהילה התימנית בירושלים וגם העדה הפרסית בעיר שלחו נציגים ל"כנסיות זכרון" — ב-1903. הם באו מוכנים להשתתף בפעילות של היישוב החדש ולהיות חלק מהסתרות כללי ארצי-ישראלית. ר' גם אצל מ' אליאב (א"י ויישובה במאה הי"ט, ירושלים, 1978, עמ' 333) המציין כי מלכתחילה נקבע כי להסתדרות לא יתקבלו חברים המתפרנסים מן הצדקה, הגבלה שכוונה כנגד מקבלי החלוקה בירושלים.

מקומם בהיסטוריוגרפיה הציונית? והתמיהה עוד גוברת שהרי בעשורים האחרונים נתפרסמו מחקרים לא מעטים העוסקים בארץ-ישראל וביישובה בתקופת ראשית ההתיישבות הציונית — במאה הי"ט. ההסברים לתופעה, משולבים הן בחוסר הידע היחסי לגבי עליות אלה בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה והן בתדמית הלא נכונה שהדבקה לפעילותם של העולים מארצות האיטליאט; לעיתים קרובות מדי הם נתפסו כמי שלא תרמו ממש להתפתחותו של היישוב היהודי הארצי-ישראלי.¹⁵

כבר פודט לעיל שרוב העלייה מארצות האיטליאט נהרה להתיישבות העירונית (ובמיוחד לירושלים — מעוזו של היישוב הישן), שם עסקה בפעילות מקצועית ובעבודת כפיים שלא היו דווקא בראש סולם העדיפויות החוקרה. ההיסטוריוגרפיה הציונית, לעומת זאת, רצתה להעלות על גס דווקא את החידוש שביישובים החקלאיים וכך הדגישה בעיקר את "ההתיישבות העובדת".¹⁶ על כן, לרוע מזלנו, נדחקה העלייה מארצות האיטליאט לשוליים אגב כשנים האחרונות כבר ניכרת הנטייה לא לנתק את

ההתחדשות והדינמיקה הפנימית ביישוב העירוני מתוך העשייה הציונית בארץ.¹⁷ תאדיכי בואם של העולים מאסיה-אפריקה לא היו זהים לאלה של גלי העלייה מאירופה שהיוו את הבסיס לחלוקת העליות בהיסטוריוגרפיה הציונית (עליה 1, עלייה 2 וכיו"ב).¹⁸ כמו-כן רוב העולים מארצות האיטליאט אף אם הכירו בחשיבות עליתם מייעטו לתעד את סיפור התעודותם בארץ (גודם המקשה על המחקר ההיסטורי עד היום), ומנהיגיהם לא תפסו את מקומם בהנהגה הציונית הארצי-ישראלית. בין היתר נותרו בצד, זה משום שלא הסכימו עם תו החילון שהדבק לתרבות הציונית הארצי-ישראלית המתהווה והן משום שלא היו שותפים להתפתחות האידיאולוגית-דעיונית (הסוציאליסטית) בתנועה הציונית.

מן הבחינה החברתית, בשנים הראשונות לבואם, הסתגרו העולים בתוך עדותיהם וגם נטו להונך את בנייהם בדרך זו. כך לימים הצטיירו כולם כשייכים ליישוב הישן — יישוב העדות הכוללים.¹⁹ ותפיסה זו עוד נתגברה כאשר המרכיב הדתי נעשה

15 על הונחתן של העליות הראשונות מארצות האיטליאט לארץ-ישראל בהיסטוריוגרפיה הציונית הסברתי באריכות בהרצאה בקונגרס הבינלאומי השני לחקר יהדות ספרד והמזרח — משגב ירושלים והאוניברסיטה העברית בירושלים, חנוכה תשמ"ה. כאן יוזכרו הדברים בראשי פרקים בלבד.

16 עולי תימן שהגיעו להתיישבות החקלאית בשנות העלייה השנייה אמנם לא נשכחו בחיבור תולדות הציונות.

17 ראה, למשל, תפיסה שהוצגה בספר לימוד חדש: הרעיון הציוני והקמת מדינת ישראל שנכתב על-ידי שפרה קולת (משרד החינוך והתרבות, האגף לחוכניות לימודים, ירושלים תשמ"ה). בדיאגרמה בעמ' 57 נרשמו העליות לארץ לא על-פי סדרן המסורתי והקבוע: עלייה 1, עלייה 2, וכ"ו. אלא נכללו גלי עלייה מן התפוצה כולה, ולא רק מאירופה.

18 בענין זה, אכן נזכרה בכחובים עליית תרמ"ב מתימן מכיוון שבאורח מקרי התאימה בדיוק לעיתוי שנקבע כעלייה הראשונה.

19 על הפרובלמטיקה של המושגים יישוב ישן ויישוב חדש ראה י' ברטל, יישוב ישן ויישוב חדש — הדימוי והמציאות, קתדרה 2 (תשל"ז), עמ' 3—19. כן ראה דיון החוקרים שנרפס בקתדרה 12 (תשל"ט): י' שלמון; תהליכי קיטוב ביישוב היהודי בארץ במחצית הראשונה של שנות התשעים, י' כץ, עוד על יחסי היישוב הישן והיישוב החדש, י' קולת, מיישוב

מצוקה כלכלית בין יהודי ארצות-הברית

מאח

ישראל אלמן

התשנים הכלכליים של יהודי אמריקה הפכו למעין אגדה, אך בניגוד לרוב האגדות עסקינו באגדה שבעיקרה אמיתית. כל המחקרים מצביעים על העובדה שההכנסה היהודית עולה בשיעור ניכר על ההכנסה הממוצעת של אמריקניים ואף עולה על זו של כמעט כל קבוצה מוזהית אחרת. ב-1957 פירסמה ממשלת ארצות-הברית סקר כלכלי וחברתי לפי ההשתייכות הדתית, הראשון מסוגו וגם האחרון עד כה. לפי אותו הסקר ההכנסה החיצונית השנתית של כל המשפחות האמריקניות היתה 4,825 דולר וזו של יהודים 6,494 דולר. בעוד 7.9% מכל המשפחות הרווחו מעל 10,000 דולר לשנה, בין היהודים נמנו 25.1%. מחקרים שנערכו בשנות ה-60 ה-70 כולם אישרו את הרמה הכלכלית הגבוהה של יהודים.¹

ההזדהות הכלכלית היהודית מוזקרת בכל הסקרים הקהילתיים שראו אור בשנים האחרונות. המפקד הממשלתי משנת 1980 גילה כי ההכנסה החיצונית השנתית של כל המשפחות בארצות-הברית היתה 19,917 דולר ו-5.6% מכל המשפחות הרווחו 50,000 דולר ויותר כל שנה. נשווה את הנתונים האלה עם ממצאים דומים בסקרים קהילתיים יהודיים משנות ה-80 המוקדמות.

ההכנסה החיצונית של משפחות יהודיות היא בערך פי שניים מן הממוצע הארצי ואחוז המשפחות העשירות, אלה המרוויחות 50,000 דולר ויותר לשנה הוא פי 4-5 למרות העושר היהודי הכללי, חלקים לא מבוטלים של הציבור היהודי חיים בתנאי עוני ממש או, לפחות, מתקשים להסתדר עם הכנסתם הנמוכה. במשך שנים רבות,

ישראל אלמן הוא חבר קיבוץ יסעור.

¹ "נתונים על התכונות החברתיות והכלכליות של הקבוצות הדתיות העיקריות", לישכת מפקד האוכלוסין, מארס 1957. הממצאים פורסמו במימיוגרף בלבד. רק לאחר 12 שנים הופיעו הנתונים האלה בצורה מסודרת. ראה מאמרו של סידני גולדשטיין ב-"American Journal of Sociology", מאי 1969. נמתחה ביקורת חריפה מאוד על לישכת המפקד והיא נאשמה ב"פלישה לתחום הפרטי של הדת". האירגונים היהודיים היו בין המבקרים הקולניים ביותר. החומר שלא פורסם נשרף ומאו לא נעשה שום סקר על-ידי הלשכה על התכונות החברתיות או הכלכליות של קבוצות דתיות.

הגורם הדומיננטי באנטגוניזם שבין היישוב הישן-המסורתי הלא-ציוני, לבין היישוב החדש-הציוני. נראה כי יוצאי ארצות האיסלאם עמדו מלכתחילה בתווך, עלייתם לארץ-ישראל היתה בבחינת שיבת ציון ללא תנועה מאורגנת ובעלת מוסדות וללא הפצת הרעיון הציוני השואף לקשר בין אחרים בקרב הקהילות היהודיות בעולם. עם זאת, מדענים היו העולים, כבוד בתקופת בואם הראשונה, לכך שהם חלק מצירה חדשה — דור של מגשימים המחזים את ימי האומה במולדתה קדם.

סיכום

ויכוח נוקב קיים הנה בתנועה הציונית מאז ייסודה: על איזו משתי הדרכים יש לשים משקל יתר על מנת להגשים את משאה נפשה של התנועה — הפעולה המדינית או הפעולה המעשית? אם כי בפועל נתקשרו אמנם שני אפיקי העשייה בקשרים אמיצים. הוויכוח על משקלה של יהדות ארצות האיסלאם בפעילות הציונית משתלב בפולמוס הכללי. אם ההיסטוריה של הציונות היא היסטוריה של אגודות ציוניות המארגנות מסגרות חדשות ומפיעות רעיון בגלות, הרי שאך במעט תרמו לכך יהודי ארצות האיסלאם, אך אם דרך הציונות היא בעיקרה יישוב ארץ-ישראל תוך הקמת חברה יהודית עובדת בה, או אז מקומם של יהודי ארצות האיסלאם בתולדות הציונות כבר מתחילת הדרך אינו שולי כלל ועיקר.

ולשאלתנו המקורית: האם הקיבוצים היהודיים בארצות האיסלאם נטלו חלק בציונות ובהיסטוריה הציונית כבר מראשית התפתחותה? החשובה היא הדי-משמעית ובהחלט חיובית. אולם הפעילות היא לא במסגרת ייסודם של סניפים ואגודות ציוניות במצרים, בתוניס או במארוק, אפילו אם מבחינת אחוז ההשתתפות בהם בהשוואה לאוכלוסיה היהודית המקומית דומים הנתונים למצב באירופה, כלומר היו שוליים בכל המקומות. הפעילות אינה במסגרת הפעילות המדינית והאירגונית בעולם, אלא המעשית — בארץ. ברם, במציאות ההיסטורית הארץ-ישראלית נמצאו מרבית יהודי ארצות האיסלאם (יחד עם רוב העולים מגליות אחרות) לא בהנהגה ולא כנושאי החזון, אלא במסד, ומטיבו של המסד שאין לו הילה, אין לו זהר כרעיון עצמו. מטיבו של המסד שאפור הוא, נשכה משוה, אפילו אם מבחינה מספרית רב הוא ומשמעותי; אך לאמיתו של דבר בלעדיו לא יקום החזון ולא יהיה.

עדות וכוללים ליישוב לאומי. ר' גם י' קניאל, המונחים יישוב ישן ויישוב חדש בעיני הדור (1882-1914) ובעיני ההיסטוריוגרפיה הציונית, קתדרה 6 (תשליח), עמ' 3-19 וכן עיין ג' דרויאן, עולי תימן בירושלים — יישוב ישן או יישוב חדש, דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, חטיבה ב' (ירושלים תשמ"ב), עמ' 153-156.

כיוונים

כתביעת ליהדות ולציונות

חוברת 28 — קיץ ה'תשמ"ה, אוגוסט 1985

העורך: יורם בק

המערכת: יורם בק, אמנון הדרי, מוריס זילכה

בהוצאת המחלקה להסברה / ההסתדרות הציונית העולמית
ירושלים

